

Вал. Г. СКЛЯРЕНКО
ДАВНІ ІМЕННІ ПРЕФІКСИ

При порівняно глибокій опрацьованості в лінгвістичній літературі суфіксації як найбільш продуктивного способу словотворення і дієслівної префіксальної деривації до цього часу недостатньо вивченими залишаються іменні префіксальні утворення, іменні префікси. Разом з тим без цієї важливої складової частини не можна повною мірою уявити загальну картину процесу словотворення. Особливої уваги заслуговують похідні з префіксами **па-**, **пра-**, **су-**, **у-** та деякими іншими.

Усі утворення з префіксом **па-** можна розділити на відіменні (*па́синок*, *па́дчерка* (*па́дчірка*), *па́діл*, *па́горб*, *па́вітер*, *па́дуб*, діал. *па́нога* «велика гілка», *па́рій* «відройок» та ін.) і віддієслівні (*па́тока*, *па́губа*, *па́сіка*, *па́морока*, *па́волока* та ін.), які утворилися від відповідних дієслів з префіксом **по-** (пор. *потекти* — *патока*, *посікти* — *пасіка*).

Прикметники з префіксом **па-** утворювались в українській мові майже виключно від відповідних префіксальних іменників: *па́сока* — *па́соковий*, *па́губа* — *па́губний*, *па́синок* — *пасинковий*.

Серед відіменних утворень з префіксом **пра-** особливу групу становлять праслов'янські за походженням слова, у яких формант указує на віддалені ступені спорідненості по висхідній і низхідній лініях: *праба́ба*, *праді́д*, *пра́внук*, *правну́чка*, *пращур*, *пращурка* та ін. За зразком наведених слів утворювались інші терміни спорідненості: *прародитель*, *прародителька*, *прама́ти*, *праоте́ць*, *праба́тько*.

Однак участь префікса **пра-** в утворенні термінів спорідненості не єдина і, очевидно, не найперша його функція. Уважне вивчення в окремих слов'янських мовах дуже давніх слів з **пра-** дозволило зробити припущення, що раніше цей формант при утворенні відіменних іменників міг надавати їм значення «передній; той, що передує, давній». Є підстави вважати названу функцію більш давньою, адже вона пояснює й такі назви, як *праді́д*, *праба́ба* і под.

Невеликою групою в українській мові представлені іменники та прикметники з префіксом **пра-**, який надає слову підсилювального значення: діал. *пра́лев* «найсильніший лев»; *пра́старий* «дуже старий, стародавній», діал. *пра́лютий* «надзвичайно злий, лютий». Така функція форманту *є*, безперечно, вторинною.

Небагато в українській мові іменників з префіксом **пра-**, утворених від відповідних дієслів з префіксом **про-**: *пра́сол* (від *просо́лити*), *пра́зелень* (від *прозелени́ти* чи *прозеленіти*) та деякі інші.

Давніми відіменними утвореннями з префіксом **су-** в українській мові є слова *су́кровиця*, *су́ржик*, *су́пісок*, *су́глинок*, *суя́гна* «кітна», діал. *су́голов* «межа між двома полями у вигляді незасіяної смуги; польова стежка» та ін. Одні з них називали предмет, що вміщує в собі те, що названо немотивованим словом (*су́кровиця*, *су́пісок*, *суя́гна*), інші — вказували на суміжність з тим, що названо твірним словом (*су́голов*), однак в обох варіантах значення дериватів зумовлене первинним значенням префікса **су-** «разом, з». У трохи відокремлену групу можна виділити відіменні утворення, в яких префікс **су-** означає подібність: діал. *су́пшен* (бот.) «полба», *су́клень* «польовий клен».

Праслов'янськими (або давньоруськими) за походженням є такі віддієслівні деривати, як *су́сід* (*су́сіда*), *су́пру́г* (*су́пруга*), *су́пня*, діал. *су́морок* «сутінок, присмерк», *су́сік* «засік», *су́толока* «безладний рух, штовхання в тісноті, в натовпі» та ін.

Відіменних утворень з префіксом **у-** збереглося в українській мові мало: *у́со́биця*, діал. *у́до́ль* «долина», а також *у́пир*, діал. *у́род* «виродок» з негативним значенням префікса. Більше збереглося віддієслівних утворень: *у́тік* (*у́ток*), *у́тор*, діал. *у́віз* «дорога в улоговині, яру», *у́лога* «впадина, заглиблення», *у́тлий* та ін.

Аналіз зібраного матеріалу дає можливість констатувати, що іменні префікси **па-**, **пра-**, **су-**, **у-** генетично пов'язані з відповідними прийменниками **по**, **про**, **з**, **у/в** і дієслівними префіксами **по-**, **про-**, **з/с-**, **у/в-**. Вказані іменні префікси разом з відповідними прийменниками і превербами (що стали пізніше дієслівними префіксами) походять від

індоєвропейських форм *rǝ «після, по», *rǝ «попереду, перед», *sǝm «разом, з», *ǝn «всередину, в», які виступали у функції прислівника і мали варіанти з довгим і коротким голосним. Варіант з довгим голосним уживався в іменних утвореннях, варіант з коротким голосним — у прийменнику і превербі. На праслов'янському ґрунті індоєвропейські форми *rǝ, *rǝ, *sǝm, *ǝn з довгим голосним в іменних утвореннях трансформувалися відповідно в *ra-, * rǝ-, *sq, *q-. Індоєвропейські ж прийменники і преверби *rǝ, *rǝ, *sǝm, *ǝn з коротким голосним трансформувалися відповідно в *ro, *rǝ, *sǝ (перед голосним *-sǝn) і *ǝ (перед голосним *-ǝn); обидва варіанти пізніше отримали протезу v-.

Як уже зазначалось, іменні утворення з префіксами **па-**, **пра-**, **су-**, **у-** в українській мові (як і в інших слов'янських) мають іменну чи дієслівну мотивацію. У відіменних утвореннях функції префіксів первісно були такими: префікс **па-** означав подібність, **пра-** вказував на давність, передування і вживався, зокрема, при утворенні термінів спорідненості; **су-** виражав спільність; **у-** сигналізував про спрямованість чого-небудь всередину, а також мав негативне значення. У віддієслівних утвореннях префікси **па-**, **пра-**, **су-**, **у-** заміняли відповідні дієслівні префікси (первісно шляхом подовження голосного в дієслівному префіксі) і являли собою варіанти дієслівних префіксів. Вказана заміна не викликала якихось семантичних змін префікса. Значення його в імені залишалось фактично тим самим, що й у відповідному дієслові. Варіант префікса з подовженим голосним (разом з чергуванням голосних у корені й наголосом на префіксі) немовби сигналізував про належність слова до класу імен. Віддієслівні деривати з префіксами **па-**, **пра-**, **су-**, **у-** означали головним чином результат дії, вираженої безпрефіксним дієсловом.

На ґрунті української мови префікси **па-**, **пра-**, **су-** в ряді відіменних утворень дещо видозмінили свою первісну функцію: **па-** означає не стільки подібність, скільки вторинність, відгалуження (*пáрий*), іноді зменшення сили чи розміру (*пáвітер*), зневажливість, неповноцінність (діал. *пáкiнь* «поганий кінь»); **пра-** вказує на первісність (*пpабáтькiвцина*, *пpаiсторiя*, *пpамова*, *пpарiд*, *пpалiс*), а також надає слову підсилювального значення (*пpалев*, *пpалютий*, *пpастарий*); **су-** означає подібність (*сурiниця*, *супиен*, *суклень*).

У віддієслівних утвореннях з префіксом **па-** первісне значення результату дії звузилося: деривати почали називати те, що стало залишком після дії, вираженої безпрефіксним дієсловом, пор. *пáчóси*.

В українській мові найдавніші утворення з префіксами **па-**, **пра-**, **су-** характеризувалися переважно напрефіксним наголосом, який у них є первісним.

Представлені в українській мові також похідні з локальними префіксальними компонентами. Так, дуже давніми типами іменних утворень є деривати з префіксами **паз-** (діал. *пáздiр* «зідране лико», *пáзнiть* «ніготь» і, очевидно, *пáзуха*); **я-/а-** (*ядуха*, очевидно, *ящур*, діал. *явида* «біб»); **-і/и-** (*iволга*, діал. *ивер* «стружка, зарубка впоперек дерева» та деякі інші).

Лише в українській мові виключно іменного характеру набув префікс **уз-**, що виник з давньоруського **въз-** (*узберéжжя*, *узгiр'я*, *узлiсся*). Як іменний закріпився в українській мові також префікс **прі-**, що походить від дієслівного префікса **про-**.

У сфері іменного словотворення української мови вживаються також префікси **між-** (*мiжряддя*, *мiжгiр'я*, *мiжзоряний*), **без-** (*безриб'я*, *безладдя*, *безстрашний*), **спів-** (*спiвдружнiсть*, *спiвзвучний*). Порівняно новому префіксу **спів-** у російській мові відповідає префікс **со-**, який в українській мові представлений у словах *сочлén*, *собрат*, *сорáтник*.

При творенні прикметників значну продуктивність виявляють префікси **пре-** і **най-**. Старослов'янський за походженням префікс **пре-** в деяких дериватах тісно злився з коренем, і слово без нього вже не вживається, пор. *пpекрасний*, *пpестарiлий*, *пpезiрливий*. Лише в індивідуальному слововживанні зрідка зустрічаються й іменники з префіксом **пре-**, пор. *пpечудо*.

В окремих словах з підсилювальним значенням уживаються непродуктивні й нерегулярні префікси **три-** (букв. «тричі») і **оби-** (пор. *триклятий*, *трисвятий*; діал. *обидень* «за день, через день», *обиденний* «зроблений за один день»).

Не викликає сумніву наявність в іменних утвореннях української мови префікса **ка-** з багатьма аломорфами (хоча він не є виключно іменним): *каверза, ка́дівб, калю́жа, кону́ра, куде́ля* та ін.

Певна роль в іменному префіксальному словотворенні належить іншомовним префіксам **анти-, супер-, ультра-, архі-, псевдо-, квазі-** та ін.